

Oude vrouw en jongen met kaarsen

Peter Paul Rubens (Siegen 1577 - 1640 Antwerpen)

Koninklijk Kabinet van Schilderijen
Mauritshuis, Den Haag

Ca. 1616-1617. Olieverf op paneel, 79 x 61 cm
Herkomst: Kunsthandel Otto Naumann Ltd., New York; 2005

Het Mauritshuis bezit een klein maar indrukwekkend ensemble Vlaamse zeventiende-eeuwse meesters. Onlangs kon een zeldzaam nachtstuk, dat Rubens omstreeks 1616-1617 schilderde, aan de collectie worden toegevoegd. Het schilderij toont een oude vrouw met naast haar een jongen. Terwijl hij over haar schouder leunt, probeert hij zijn kaars aan de bijna opgebrande kaars van de vrouw aan te steken. De vrouw schermt met haar linkerhand het kaarslicht af, waardoor het heldere licht wordt afgezwakt tot een rossige gloed die slechts de gezichten en een deel van de kleding van beide figuren verlicht. De rest van de voorstelling blijft halfduister. Het schilderij ontleent een groot deel van zijn aantrekkelijkheid aan de fraai geschilderde lichteffecten. Het plezier waarmee Rubens de weerschijn van het kaarslicht op het doorgroefde gelaat van de oude vrouw suggereert, is van de uitstekend bewaard gebleven verflaag af te lezen. Het contrast tussen haar vaalbleke, ietwat gelige gezicht enerzijds en de meer doorbloede, rode huid van de jongen anderzijds wordt door de belichting versterkt.

NACHTSTUK

Het schilderen van nachtstukken vormde voor schilders van oudsher een uitdaging. Reeds de antieke schrijver Plinius prees in zijn *Naturalis historia* kunstenaars die in staat waren de effecten van een brandende toorts of kaars op nachtstukken weer te geven. Zijn beschrijving van een werk met een jongen die in het vuur blaast, waarbij de weerkaatsing van het licht op zijn gezicht treffend was weergegeven, heeft heel wat kunstenaars in de zestiende en zeventiende eeuw geïnspireerd tot het evenaren van die prestatie.

Een meer directe inspiratiebron voor Rubens zal zijn verblijf in Italië zijn geweest (1600-1608). In Italië leerde hij het werk van Caravaggio kennen, dat wordt gekenmerkt door een sterk contrast tussen licht en donker, krap in het beeldvlak geplaatste figuren en een sterk realisme. Het gebruik van een kaars als lichtbron is overigens niet een vinding van Caravaggio, maar werd vermoedelijk al eerder toegepast door Adam Elsheimer (1578-1610) die vanaf 1600 in Rome werkzaam was. Rubens, een vriend van de Duitse schilder, was zeer onder de indruk van zijn werk en wist later in Antwerpen vier van diens schilderijen voor zijn eigen collectie te verwerven. Een daarvan was *De bespotting van Ceres* (Madrid, Museo Nacional del Prado), waarvan de eigenhandigheid tegenwoordig overigens wordt betwijfeld. Dit schilderij komt op verscheidene punten overeen met het hier besproken schilderij van Rubens: het is een nachtstuk en

de enige lichtbron is een kaars, die het gezicht van een oude vrouw belicht.

Rubens begon kort na zijn terugkeer naar Antwerpen in 1608 ook nachtstukken te schilderen. Een van de vroegste voorbeelden is het monumentale werk *Simson en Delila* (Londen, National Gallery) dat Rubens omstreeks 1609 vervaardigde voor de Antwerpse verzamelaar en latere burgemeester Nicolaas Rockox. Ongeveer acht jaar later ontstond het even dramatische schilderij *Judith met het hoofd van Holofernes* (Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum). In beide nachtelijke taferelen vallen niet alleen de sterke tegenstellingen tussen de lichte en donkere partijen op, maar ook het contrast tussen de zachte, voluptueuze vormen van de jonge vrouwen (Delila en Judith) en de uitgedroogde, rimpelige huid van de oude vrouwen. Die laatste tegenstelling is vergelijkbaar met die tussen de jongen en de oude vrouw op de aanwinst.

HERKOMST

De oude vrouw en de jongen in ons schilderij komen meerdere keren voor op schilderijen die Rubens omstreeks 1620 vervaardigde. Dit doet vermoeden dat Rubens dit werk mogelijk als een soort van prototype behield om het later als uitgangspunt voor andere voorstellingen te kunnen gebruiken. De vroegste herkomst van het schilderij lijkt deze gedachte te ondersteunen. Toen Rubens namelijk op 30 mei 1640 overleed, werd een inventaris opgesteld van alle schilderijen die zich op dat moment in zijn huis aan de Wapper in Antwerpen bevonden. De indrukwekkende lijst bevat maar liefst 314 schilderijen. Onder nummer 125 vinden we *Vne pourtrait d'une vieille avec un garçon à la nuit*, oftewel een *Portret van een oude vrouw met een jongen, een nachtstuk*. Het is vrijwel zeker dat het hier het zojuist door het Mauritshuis verworven schilderij betreft.

COMPLEXE DRAGER

Rubens' *Oude vrouw en jongen met kaarsen* bestaat voor een paneel van vrij bescheiden afmetingen uit opmerkelijk veel planken: drie verticale en een horizontale, plus vier smalle latten aan alle zijden. Het is onduidelijk wat de functie is van de vier smalle latten rondom. Ook ongebruikelijk is dat bij het samenstellen van het paneel geen rekening is gehouden met de nerfrichting van de verschillende planken.

Gewoonlijk zou een dergelijk zeventiende-eeuws paneel uit hoogstens twee planken bestaan, en zou bij de samenstelling ervan getracht worden de meest

Oude vrouw en jongen met kaarsen kon worden aangekocht met steun van de BankGiro Loterij, de Stichting Vrienden van het Mauritshuis, de Mondriaan Stichting, de Vereniging Rembrandt (mede dankzij het Prins Bernhard Cultuur fonds) en het legaat van mejuffrouw A.A.W. Schröder.

evenwichtige combinatie van planken te kiezen. Ook in Rubens' oeuvre zien we dat zijn paneelmakers deze zorgvuldigheid in acht namen. De uitzondering daarop vormen de schilderijen op paneel die hij voor zichzelf maakte, zoals het monumentale *Herfstlandschap met een gezicht op het Steen* van omstreeks 1636 (Londen, National Gallery). Dit schilderij bestaat uit maar liefst 21 plankjes! Het is niet zeker wat de reden is voor deze werkwijze. Een plausible verklaring, geopperd door Christopher Brown, is dat Rubens niet al te veel geld wilde uitgeven aan schilderijen die hij voor zichzelf hield of weggaf aan vrienden. Daarom zou Rubens de paneelmaker hebben gevraagd resthout te gebruiken. Rubens en/of de paneelmaker zullen zich gerealiseerd hebben dat die dragers extra gevoelig waren, want op sommige van deze panelen is op de achterzijde een dikke gronderingslaag aangebracht, vermoedelijk als buffer tegen invloeden van buitenaf. Deze unieke werkwijze mag nadelen in zich dragen, zij is echter ook te beschouwen als een persoonlijk waarmerk van de kunstenaar. Men kan er bij deze panelen vanuit gaan dat ze geheel eigenhandig zijn.

BETEKENIS

Als enige van Rubens' nachtstukken is *Oude vrouw en jongen met kaarsen* in prent gebracht. De schilder is bij dat proces, vermoedelijk uitgevoerd door Paulus Pontius (1603-1658), nauw betrokken geweest. Mogelijk heeft hij zelf in 1617 de eerste opzet op de plaat gezet. In ieder geval bracht hij correcties aan op een van de proefdrukken, en verzag hij een volgende proef van een tweeregelig onderschrift in het Latijn. Dit luidt: *Quis vetet appositum, lumen de lumine tolli / Mille licet capiant, deperit inde nihil* (Wie zou verbieden licht te halen van licht dat nabij is, ook al zijn het er duizend die dat doen, het wordt er niet minder door). Men heeft wel gemeend dat Rubens met deze tekst heeft willen verwijzen naar het verspreiden van levenslicht, of het begrip levenswijsheid heeft willen uitbeelden. Ook werd gewezen op het bekende spreekwoord 'Het schaadt der kaarsen niet, dat een ander van haar licht ziet', dat ermee in verband zou staan. Het doorgeven van licht dat in de voorstelling wordt uitgebeeld zou zelfs, in combinatie met het handgeschreven motto, kunnen betekenen dat Rubens dit motief tot persoonlijk devies had gekozen, het leven in geestelijke zin beschouwend als een onbepert geven en nemen.

Ger Luijten publiceerde in de tentoonstellingscatalogus *Spiegel van alledag: Nederlandse genreprenten 1550-1700* (Amsterdam, Rijksmuseum, 1997) de bron van het onderschrift en daarmee een nieuw element in de interpretatie van de voorstelling. Het onderschrift bleek afkomstig te zijn uit Ovidius' *Ars Amatoria* (De kunst van de liefde), uit een passage die een aanmoediging bevat tot het benutten van jeugdige schoonheid waar het de

Oude vrouw en jongen met kaarsen
Paulus Pontius (1603-1658)
naar Peter Paul Rubens
Ca. 1621?. Ets (derde staat), opgewerkt met de burijn, 24,1 x 19,3 cm
AMSTERDAM, RIJKSMUSEUM,
RIJKSPRENTENKABINET

liefde betreft. Ovidius schetst hierin het beeld van een oude vrouw die in de nacht terugziet op verkeken kansen in de liefde. Johan van Heemskerck, die in 1622 de tekst van Ovidius bewerkte, gebruikte de woorden: *Als ghy, eer dat gy 't weet, geworden een oud wijf, Sul top een eensaem bed zijn ... Met was-lust in 't gemoet, met kreveel [minneprikeling] in de leden ... 't vel met rimpelen doorploeght*. Deze erotische context sluit wonderwel aan bij het beeld dat Rubens ons presenteert. De afwezige blik van de vrouw doet vermoeden dat zij in gedachten is verzonken. Het doorgeven van het licht aan de jongen kan haar manier zijn om hem aan te sporen van de liefde te genieten om later, wanneer hij ook oud en wellicht eenzaam is, niet op een in dit opzicht onvervuld leven te hoeven terugzien.

EEN BELANGRIJKE AANVULLING

De verwerving van dit topstuk past geheel in het beleid van het Mauritshuis om de Vlaamse zeventiende-eeuwse schilderijen meer voor het voetlicht te halen. *Oude vrouw en jongen met kaarsen* vormt een belangrijke aanvulling op deze deelcollectie. Bovendien zal het schilderij een zinvolle introductie vormen op de schilderijen van Noord-Nederlandse meesters als Hendrick ter Brugghen en Gerrit van Honthorst, wier taferelen eveneens onder invloed van de vernieuwingen in de Italiaanse schilderkunst zijn ontstaan, slechts enkele jaren na het schilderij van Rubens. Dit geeft tevens het kunsthistorisch belang van het schilderij aan: het kan worden beschouwd als een van de allervroegste caravaggistische schilderijen die in de Nederlanden zijn vervaardigd ♦

Peter van der Ploeg
Hoofdconservator Mauritshuis, Den Haag